

ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ОЦІНЦІ АКАДЕМІКА АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Людмила Іваннікова

УДК 398.001.36(477.7)+82–95Кримський

У статті йдеться про позитивну оцінку праць В. Ястребова та Т. Осадчого, що їх дав у своїх рецензіях академік А. Кримський. Учений порушує питання методики польових досліджень Південної України та проблеми едиційної практики кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: історія фольклористики, регіональні дослідження фольклору, Південь України, історико-етнографічні описи.

This paper describes the Academician A. Krymskyi appreciation of the V. Yastrebov and T. Osadchyi works. The scientist deals with a problem of the methods for South Ukraine field researches and an issue of edition practice in the late XIXth – early XXth centuries.

Keywords: folkloristic history, regional studies of folklore, South Ukraine, historical and ethnographical descriptions.

На кінець XIX ст. припадають фундаментальні монографічні дослідження Півдня України, зокрема Катеринославської та Херсонської губерній. Вагомий внесок у цю справу зробили відомі вчені Іван Манжура, Яків Новицький, Дмитро Яворницький та Володимир Ястребов. Останній був найактивнішим і найвидатнішим збирачем, дослідником та видавцем фольклору, вірувань, звичаєвості Александрійського та Єлисаветградського повітів Херсонської губернії. Утім, видані ним «Материалы по этнографии Новороссийского края» (Одеса, 1894) були неоднозначно оцінені науковцями-сучасниками. Про них схвально відгукувався М. Сумцов у праці «Современная малорусская этнография» [1], проте В. Гнатюк піддавав їх різкій критиці в рецензії, опублікованій у «Записках НТШ» [3].

Уважнішим читачем і популяризатором фольклористичного доробку південноукраїнських учених, передусім В. Ястребова, був академік А. Кримський, а в той час (1893–1898) – студент Московського університету та активний дописувач журналу «Этнографическое обозрение». Він написав аж по дві рецензії на книжку В. Ястребова «Малорусские прозвища Херсонской губернии» (1893) та на «Материалы по этнографии Новороссийского края», які з незначними відмінностями друкувалися майже

одночасно в журналах «Этнографическое обозрение» та «Жите і слово». Усі рецензії схвальні і, можна сказати, «душевні», що не завжди було властиво А. Кримському. Очевидно, спрацювало те, що, як зазначає він в одній з рецензій, йому «приходиться ежегодно жить вблизи Елисаветградского уезда и постоянно входит в сношения с его жителями» [10, с. 280].

Широким і всебічним назвав А. Кримський нарис В. Ястребова про українські прізвища, відзначив багатство матеріалу і точність відомостей про походження окремих прізвищ і глибоке проникнення вченого у сферу фольклорного життя: «Г. Ястребов, во-первых, позволяет читателю как бы лично присутствовать при зарождении и постепенном развитии творческой мысли народа, а во-вторых, он вводит читателя в наиболее интересные закулисные моменты народной жизни, недоступные поверхностному наблюдению, ведь прозвища возникают не в заурядных, а в более интересных случаях жизни» [8, с. 162].

Щодо методики дослідження, то автор рецензії зауважив, що нарис В. Ястребова є прекрасним доповненням до статей М. Сумцова «Малорусские фамильные прозвища» (1885) та «Уличные клички» (глава з праці «Культурные переживания» (1890)). «Г. Ястребов всецело опирается на эти статьи в своих толкованиях,

в способах и даже порядке обработки материала, и главный интерес его очерка заключается не в теоретической стороне, не в умозаключениях и обобщениях, а в массе данных» [8, с. 162]. Цюправда, не всі ці дані А. Кримський вважає достовірними, особливо, коли на роз'яснення якогось прізвища В. Ястребова оповідають відомий анекдот. А. Кримський мав претензії і до правопису видання.

В україномовній рецензії А. Кримський додає, що нарис В. Ястребова міг би здатися гарним підґрунтям для написання сільського побутового роману на зразок «Кайдашевої сім'ї» [9, с. 308–309].

На відміну від М. Сумцова та В. Гнатюка, перший з яких визначив «Матеріали» В. Ястребова як «слабые и незначительные», а другий взагалі ніяк не висловився, А. Кримський цілком слушно обґрунтував доцільність такого видання: «Так как для этнографа важно знать не только какое-нибудь поверье или произведение народной словесности, но и район известности этого поверья и произведения, то труд г. Ястребова является для этнографа очень полезным».

Справді, наприкінці ХІХ ст. в українській фольклористиці простежується повно суперечностей, нерідко їх висловлювали одні й ті самі люди. З одного боку, ратували за зведення фольклору, за створення покажчиків та інвентарю народних пісень, який давав би можливість «поробити дуже цікаві висновки: коли й де була яка пісня записана й друкована; наскільки вона популярна в одній околиці чи в кількох, чи на цілім етнографічному просторі України; де знані найкращі її відміни, а де тільки відривки або скорочення чи перерібки; котрі пісні замандрували з одної місцевости в другу й коли, а котрі перейшли від одного народу до другого і т. д.» — про це мріяв В. Гнатюк у рецензії на збірник Д. Яворницького — а з другого боку, той самий В. Гнатюк у тій самій рецензії через кілька абзаців чухрав Д. Яворницького за те, що в його збірнику «значне число пісень розчімханих, незаокруглених, позтяганих із різних відломків і відривків і

позліплюваних у цілість зовсім механічно так що нераз та цілість являється тільки пустою балаканиною» [4, с. 206–207]. М. Сумцов також говорить про необхідність такого зводу, утім, редагуючи збірники Я. Новицького та І. Манжури, відкидає сотні пісень, як уже відомих за іншими збірниками [11, с. 129–130; 1, арк. 8–9 зв.]. Тож хороші ідеї витали в повітрі, але тогочасна наука була ще не здатна їх реалізувати. У тому, як це було важливо та актуально, переконаємося з рецензії В. Гнатюка на той самий збірник В. Ястребова, де, попри упередженість його висновків, він спонукав В. Гнатюка до пошуку паралелей у власних записах, до прагнення хоча б власними зібраннями в Галичині заповнити прогалини у фольклорному матеріалі Херсонщини. І навіть здивування В. Гнатюка з приводу того, як може не бути на Півдні тих чи інших замовлянь або ворожінь, коли їх стійки є в побуті пастухів на Гуцульщині, — також дуже характерні.

Проте повернімося до рецензії А. Кримського. Він і далі розвиває ідею фольклорного й етнографічного картографування України, ідею, від якої такі далекі були харківські вчені, хоча, приміром, «Современная малорусская этнография» писалася в той самий час, що й рецензії А. Кримського і В. Гнатюка. Погляду Харківських учених дотримувався і сам В. Ястребов. У передмові до «Матеріалів» він наголошує, що з усіх наявних у нього записів, зібраних протягом десяти років ним і його учнями, тут пропонується лише те, чого або немає в друкованих виданнях, або є дуже віддалені варіанти, за що здобувся похвали від М. Сумцова («от такой осторожности сборник лишь выиграл»). «Мы не вполне согласны с таким мнением, — пише А. Кримський. — Раз труд Ястребова должен быть материалом для этнографии именно Новороссии (так сказано в заглавии), то полезно было бы, не приводя даже записи целиком, по крайней мере, сделать отметку, что такая-то и такая-то сказка, которая записана, например, где-нибудь в Угорщине, рассказывается с малыми вариантами и в Новороссии» [10, с. 280].

Це наводить на думку, що якби В. Ястребов умістив у збірнику весь зібраний матеріал, може б він викликав менше здивування у В. Гнатюка, бо виходить, що окремих матеріалів немає в збірнику не тому, що їх не існувало на Херсонщині, а саме тому, що їх, можливо, було багато, і що вони були ідентичними до вже записаних. Через те й виникло непорозуміння, що В. Гнатюк, певне, не зауважив цього принципу, зазначеного в передмові, тому й не оцінив «новизни» збірника.

Характеризуючи книгу В. Ястребова та розміщений у ній матеріал, А. Кримський відзначав її різноманітний зміст і саме багатство нового матеріалу. Однак, як і М. Сумцов, він висловлює претензії до систематизації матеріалу: «Мы находим, что система распределения материала, которой держится г. Ястребов (он следует преимущественно Чубинскому), не вполне удобна: Лучше бы он держался системы Драгоманова («Малорусские народные предания», К., 1876). Того, что обыкновенно принято называть собственно сказкой, у г. Ястребова очень мало: больше всего мы видим здесь легенд (дуалистических в том числе) и бытовых рассказов, которые иногда переходят в анекдоты» [10, с. 281]. Слушне зауваження А. Кримського й про те, що окремі тексти з першої частини, озаглавленої «Суеврия и обряды» (а саме розповіді про відьом, мерців, песиголовців і т. д.), слід було б перенести до другої — «Легенды, сказки и рассказы». Слід зауважити, що на цьому наголошував і М. Сумцов.

А. Кримський відзначив і те нововведення, якого досі не було в едиційній практиці українських фольклористів, яке залишив поза увагою В. Гнатюк, і про яке лише обмовився М. Сумцов. Це створений В. Ястребовим предметний покажчик сюжетів. У ньому повідомляється не просто заголовок кожного тексту збірника, а й «дуже змістовний» стислий його конспект. «Такой конспект предлагается не только для какого-нибудь длинного номера, (напр., сказки), — наголошує Кримський, — но для всякого, даже для мельчайших суеврий, которые в тексте изложены в двух-трех строках». Без-

перечно, це був прообраз усіх знаменитих покажчиків казкових сюжетів, авторство якого належить одному з південноукраїнських фольклористів. Він одразу ж був упроваджений у життя в збірниках інших фольклористів. Про це повідомляє А. Кримський: «Для справок такой указатель в высшей степени удобен, и мы с удовольствием можем отметить тот факт, что примеру г. Ястребова теперь начинают следовать и другие малорусские этнографы, напр., Б. Гринченко (Чернигов, 1896), Ив. Франко («Этнографический збирник», т. 1) [10, с. 281]. Цей факт заслуговує найвищої оцінки.

Це один важливий на той час едиційний принцип, якого дотримувався В. Ястребов — указівки на варіанти, однак А. Кримський зауважує, що В. Ястребовим названі лише ті варіанти, які вміщені у великих збірниках, а ті записи, що розкидані по журналах та невеличких виданнях, зовсім опущені. Жодного слова немає також і про українські збірники, видані в Австро-Угорщині. Однак, на нашу думку, це не можна вважати недоліком упорядника, бо Єлисаветградщина зокрема, та й Херсонська губернія загалом, були в той час такою глушиною, що про які галицькі (чи австроугорські) видання можна говорити! Тільки численні закордонні поїздки В. Ястребова та його активна співпраця з фаховими журналами пробивали цю рутину. Болючою темою для А. Кримського був, звичайно, правопис, тому й тут він зауважує ряд фонетичних і морфологічних неточностей, і власне, із цим можна погодитися, бо, живучи на Херсонщині, А. Кримський також збирав мовний матеріал, і, безперечно, добре його знав. Слушні й такі зауваження: «Неприятное впечатление производит путаница произношений Кулишевского и общерусского, следует держаться чего-нибудь одного», а також і те, що «для определения диалектических тонкостей, конечно, следует предпринимать специальные записи, но общемалорусские фонетические приметы знать можно и неспециалисту» [10, с. 282].

Уже йшлося про те, що А. Кримський був не лише дослідником, але й популяризатором фольклорної спадщини В. Ястребова, і

не лише в Україні підросійській, а й за кордоном, у Галичині чи тодішній Австро-Угорщині. Цьому сприяли насамперед повторні рецензії, опубліковані в журналі «Жите і слово», що його видавав І. Франко.

У другій своїй рецензії на «Матеріали» В. Ястребова А. Кримський розставляє трохи інші акценти. Передусім він висловлює ідею регіональних досліджень України: «Це дуже симпатичний звичай — видавати етнографічні матеріали, групуючи їх за дуже точно визначеними межами — по районах». Тож, на його думку, М. Сумцов, що назвав зміст книжки «большей частью известным», а варіанти прозових наративів за формою слабкими й малозначимими, — «не похвалив її так, як вона того варта». Докоряючи за це М. Сумцову і вигороджуючи В. Ястребова, А. Кримський зазначає: «Я, знов уважаючи на те, що Ястребова праця добре обмальовує нам саме — іменно новоросів, охоче забуваю про те, що в ній мало є мотивів, котрі були б оригінальні або й на цілу слов'янщину, як того бажав би проф. Сумцов, зрештою, маючи в тім свою рацію» [7, с. 226].

Ця стаття, знову ж таки, повністю присвячена едиційній практиці В. Ястребова. Автор відзначає надзвичайну скрупульозність свого колеги і у виявленні варіантів, і в складанні покажчиків, зокрема покажчика сюжетів, який так полегшує роботу упорядників інших видань, бо «дає спромогу швидко нашукати в його книзі те, що кому треба, а нашукавши потрібне місце в книзі, — вже легко буде за Ястребова вказівками дібратися до варіантів у чужих збірках» [7, с. 227]. Створення покажчика В. Ястребова А. Кримський уважав значним кроком уперед, порівняно з виданням Чубинського та інших фундаментальних збірочок. «При такій Ястребово пильності можна тільки пожуритися, — продовжує А. Кримський, — чому він не пообробляв увесь той матеріал, який він каже, що в нього ще більше є».

У цьому винен не В. Ястребов, а ті едиційні принципи, які панували на той час у фольклористиці. І хоча зміна поглядів уже відчувалася в статтях А. Кримського та В. Гнатюка

і в збірниках Б. Грінченка та Наукового товариства ім. Шевченка, однак ті принципи призвели до того, що всі матеріали В. Ястребова (неопублікованих було дуже багато) загинули зразу ж після його смерті, так і не ставши надбанням науки [2, с. 141].

Значно ширше розглядає А. Кримський зміст книжки, зауважуючи, що в першій її половині «є дуже і дуже багато геть-новітнього матеріалу», і ще раз акцентує увагу на тому, що «нема фонетичної точності в записах». «Що й казати! діалектологічні записи не кожен може робити. Тільки звідси не виходить, буцім етнографові слід зовсім не дбати про фонетичну точність. Можна не добачити деяких тонкощів у мові, та гріх буде записувати щось проти духа української мови [...] Взагалі можемо сказати, що фонетика — то болюча виразка геть усіх Ястребівських записів» [7, с. 229].

Від рецензій А. Кримського на праці В. Ястребова і взагалі від ставлення його до цього вченого віє теплом, хоч особисто вони не були знайомі. На відміну від В. Гнатюка, він дав не лише найвищу оцінку його доробку, а й був надзвичайно делікатним у зауваженнях. «Досі мені доводилося переважно похваляти працю Ястребова. А вже ж можна її трохи й погудити», — пише А. Кримський. Неприємно вражає лише невеличка замітка «Дещо про В. М. Ястребова», опублікована 1928 року [7, с. 229–230]. Вона свідчить про те, що через тридцять років А. Кримський перестав бути таким делікатним. Зрозуміло, що вчений мав якісь архівні матеріали, які, можливо, його обтяжували, але їх можна було й не публікувати, однак це нічого суттєвого не додає до наукової біографії В. Ястребова, лише, на нашу думку, принижує його як людину. Ідеться про лист В. Ястребова до етнографічного відділу Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, написаний весною 1896 року, очевидно, у стані загострення його психічної хвороби. Лист адресовано В. Міллеру, який очолював тоді відділ, і свого часу залишився неоприлюднений — незрозуміло,

чому А. Кримському так необхідно було відзвітуватися «перед усім миром християнським» про нього аж через тридцять з лишком років.

Друга частина замітки — це некролог, написаний 1899 року, якого надіслав до етнографічного відділу «хтось із свояків небіжчикових». Некролог був переданий А. Кримському для публікації в журналі «Этнографическое обозрение», але він цього не зробив, і аж через тридцять літ вирішив свою помилку виправити. У некролозі наведено його праці, основні віхи біографії вченого, а також окремі подробиці з його особистого життя.

Ще одна рецензія А. Кримського на книгу Тихона Осадчого «Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии» (1889) була опублікована у Львівській газеті «Зоря». «Для того, хто хоче пізнати тип українця-«новороса», книжка Осадчого має велику цінну», — так починає своє дослідження А. Кримський, а далі детально розглядає її зміст, зупиняється на окремих подробицях. Праця Т. Осадчого — це історико-етнографічний опис українсько-молдавського села з його звичаєвістю, обрядами, фольклором, народними уявленнями. А. Кримський торкається едицій-

них принципів монографії, докладно висвітлюючи її зміст, зауважуючи, що всі дані, наведені там, «дуже цікаві та повні науки», і що «совіснішого та докладнішого досліду тра пошукати» [7, с. 223]. Академік висловлює зауваження лише стосовно систематизації матеріалу, яка дійсно не дуже чітка: «Можна було б зробити її докір за те, що в ній нема суворої системи, що звістки подаються іноді якось у розкидку (хоч мова скрізь іде звязково та плавко), та що виклад часом страждає нерівністю, себто деякі речі описано дуже детально, а деякі аж надто коротко, дарма, що вони мають однаковісінку важливість». При цьому він наголошує, що не так легко впорядкувати такий масив зібраного матеріалу, і що від невдалої систематизації цінність наукового матеріалу не зменшується, «усі звістки, що подав автор неоднорізно, не тратять через те своєї цінності ані на крихту». «Книжка ця повинна зацікавити не тільки спеціалістів-етнографів та економістів, — підсумовує А. Кримський, — ба й звичайнісінького читача: він отаким способом навч побачить освітлений з усіх боків побут нашого селянина на Херсонському Побужжі» [7, с. 223].

1. АНФРФ ІМФЕ. — Ф. 4-3, од. зб. 76 (листи М. Сумцова до Я. Новицького).

2. Васильев М. К. Погибшие материалы / М. К. Васильев // Киевская старина. — 1900. — № 6.

3. Гнатюк В. М. [рец. на публ.]. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым / Одесса, 1894 / Стр. 202 / В. Гнатюк // ЗНТШ. — 1895. — Т. 6. — Кн. 2.

4. Гнатюк В. М. [рец. на публ.]. Эварницкий Д. И. Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг. / Катеринослав, 1906 / Ст. 272 / В. Гнатюк // ЗНТШ. — 1907. — Т. 75. — Кн. 1.

5. [Кримський А. Ю.] Дещо про В. М. Ястребова // Кримський А. Ю. Розвідки, статті та замітки. — К. : Друкарня УАН, 1928.

6. Кримський А. Ю. [рец. на публ.]. Малорусские прозвища Херсонской губернии. Этнографический очерк В. Ястребова (Оттиск из «Новороссийского календаря») / Одесса, 1893 / Стр. 17 / А. Кримський // Жите і слово. — 1895. — Кн. 2.

7. Кримський А. Ю. Розвідки, статті та замітки / Акад. А. Ю. Кримський. — К. : Друкарня УАН, 1928.

8. Крымский А. Ю. [рец. на публ.]. Малорусские прозвища Херсонской губернии. Этнографический очерк В. Ястребова (Оттиск из «Новороссийского календаря») / Одесса, 1893 / Стр. 17 / А. Крымский // Этнографическое обозрение. — 1894. — № 1.

9. Крымский А. Ю. [рец. на публ.]. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым / Одесса, 1894 / Стр. 202 / А. Крымский // Жите і слово. — 1895. — Кн. 5.

10. Крымский А. Ю. [рец. на публ.]. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым / Одесса, 1894 / Стр. 202 / А. Крымский // Этнографическое обозрение. — 1896. — № 2–3.

11. Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. — К., 1893. — Ч. 1; 1897. — Ч. 2.